

УДК 316.624.2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ІНДИКАТОРІВ ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНОЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ

Я. М. Балановський

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 28, м. Умань, Україна, 20300,
balanovskiy@i.ua*

Українська соціологія уже має певний досвід теоретичних рефлексій етносоціокультурної маргінальності. Верифікація теоретичних конструкцій даними емпіричного соціологічного дослідження підтвердить наші уявлення щодо характеристик цього явища, допоможе розробити ефективні технології усунення його деструктивних функцій. Розвідка спрямовується на вирішення проблеми визначення емпірично фіксованих індикаторів етносоціокультурної маргінальності.

Ключові слова: етносоціокультурна маргінальність, верифікація, явища-індикатори.

Одним із атрибутів наукового знання є верифікація теоретичних положень даними емпіричних досліджень. Цей вимір, тобто здатність до верифікації, є невід'ємною рисою соціології як особливої галузі наукового знання. Констатація названого факту означає, що соціологічне дослідження, по-перше, може претендувати на статус наукового тільки у тому разі, коли його теоретичні положення знаходять своє підтвердження емпіричними даними. Іншими словами, у такий спосіб доводять, що соціологічне дослідження не є «голим» теоретизуванням, умоглядною спекуляцією. Емпірична верифікація незаперечно стверджує, що теоретичні концепції цієї науки вибудовуються на конкретному емпіричному підґрунті, вони адекватно відображають об'єктивні дійсні виміри соціальної реальності. По-друге, здатність до верифікування емпіричними даними теоретичних соціологічних концепцій надає дослідженням цієї суспільної дисципліни великої практичної цінності. Адже верифіковані теоретичні соціологічні концепції не тільки глибоко, сутнісно, достовірно відображають об'єктивні, реально існуючі взаємозв'язки, взаємозалежності, взаємодії, що мають місце у соціальному середовищі. Завдяки цим своїм атрибутивним вимірам соціологічна теорія розкриває інший свій важливий аспект – технологічність. Теоретичні конструкції соціології у певному аспекті треба розглядати і як технології трансформування соціальної реальності, надання їй вимірів передбачених соціоінженерними проектами.

Саме на кореляцію теоретичних положень і емпіричних вимірів як на визначальну рису соціологічного дослідження вказують автори монографії «Робоча книга соціолога»: «Важливою процедурою в соціологічному дослідженні є зіставлення теоретичних положень та емпіричних даних із метою подальшого емпіричного обґрунтування гіпотез.

Для розв'язання цих завдань застосовують спеціальні логічні операції» [1, с. 118]. Найважливішими із цих операцій є інтерпретація і операціоналізація понять. Сутність цих процедур полягає у відповіді на запитання: в яких емпірично фіксованих формах об'єктивуються виміри предмета дослідження. Або, іншими словами, ця процедура зводиться до пояснення того, у яких об'єктивно існуючих, чуттєво даних формах розкривається зміст абстрактного поняття, що ним позначається цілісна сукупність найзагальніших характеристик досліджуваного явища.

Автори цитованого вище монографічного дослідження визначають такі вимоги до процедури інтерпретації та операціоналізації понять: «Розкриття змісту понять може бути повним тільки у тому разі, якщо його інтерпретація відбувається у двох напрямках: зіставлення цього поняття з іншими поняттями (теоретична інтерпретація поняття) і зіставлення його з даними спостереження і експерименту, тобто з емпіричними даними (емпірична інтерпретація поняття). У першому разі розкривається теоретичний зміст поняття, у другому – емпіричний. **Емпірична інтерпретація понять є специфічною процедурою пошуку емпіричних значень теоретичних термінів**» [1, с. 118–119].

Отже, цілком виправдано буде стверджувати, що обов'язковою методологічною вимогою до повноцінного соціологічного пошуку як наукового дослідження серед іншого є емпірична інтерпретація змісту теоретичних понять. У межах такого методологічного підходу до соціологічного дослідження теоретичний аналіз є своєрідною пропедевтичною частиною повномасштабного, тобто такого, яке містить у собі дві складові, теоретичну та емпіричну, єдиного комплексу соціологічної рефлексії.

Необхідність здійснення емпіричної інтерпретації абстрактних теоретичних понять пояснюється тією обставиною, що цілісні сукупності властивостей, «схоплені» змістом теоретичних абстракцій, не мають безпосередньої форми виявлення. Звідси і з'являється методологічна вимога, тлумачення змісту абстрактного поняття у змісті тих понять, які відображають безпосередні, емпірично фіксовані форми виявлення характеристик явища, цілісна сукупність вимірів якого «схоплена» у змісті абстрактного поняття. Такі поняття у соціології позначаються як поняття-індикатори. Термін «індикатор» застосовується тут у традиційній для соціології інтерпретації: «Індикатор (лат. *Indicator* – показчик) – доступна спостереженню і вимірюванню характеристика об'єкта, що вивчається. Необхідна умова для вибору індикатора – наявність зв'язку (безпосереднього або опосередкованого) між індикатором і тією характеристикою, яку він, на думку дослідника, повинен виявити. **Як індикатор може виступати або сама характеристика, або її стан, зміна цього стану та міри цієї зміни. Із ряду індикаторів, притаманних об'єкту, що вивчається, вибирають найбільш характерний**» [2, с. 142].

Застосуємо тепер ці універсальні для наукового пошуку, а отже, і для соціологічного дослідження, методологічні вимоги з метою визначення індикаторів, тобто емпірично доступних спостереженню і вимірюванню характеристик явища етносоціокультурної маргіальності. Чи, іншими словами, доведемо, що виміри етносоціокультурної маргіальності об'єктивуються у названих нижче доступних безпосередньому спостереженню і вимірюванню явищах, сукупність характеристик яких відображена змістом понять-індикаторів.

Термін «етносоціокультурна маргінальність» – це високого рівня абстракція, теоретичне поняття, яке своїм змістом відображає, по-перше, специфічний якісний стан етносоціокультурної системи, по-друге, особливий тип соціокультурних систем. Маргінального стану соціокультурна система набуває у межах її перетворення зі стану, що може бути позначений термінами «початковий», «вихідний» тощо, до стану, який доцільно назвати як «цільовий», «прогнозований» і таке інше. За певних обставин, зусиллями соціоінженера, який здійснює трансформацію етносоціокультурної системи, тобто переводить її зі стану «вихідний» у стан «прогнозований», ця система у межах між початковим і цільовим станами тільки частково втрачає виміри початкового стану і набуває певної сукупності, але не усіх прогнозованих вимірів. Такий якісний стан етносоціокультурної системи характеризує специфічне поєднання певної частини, але не усіх і початкових, і цільових вимірів. У цьому стані етносоціокультурна система зберігає частину вимірів початкового стану і за цими вимірами вона ідентифікується із цим станом, тобто частково знаходиться у ньому. Водночас вона встигає набути певної множини вимірів цільового стану, а отже (принаймні частково), ідентифікується з вимірами прогнозованого стану, знаходиться і у ньому. Названі вище характеристики вихідного і цільового станів у особливий спосіб взаємодіють, а отже, знаходяться у взаємозв'язках, взаємозалежностях тобто, інтегруються у системну цілісність. У такий спосіб утворена, етносоціокультурна система перебуває на межі, на узбіччі двох якісно різних станів, частково ідентифікується з кожним із них і водночас є якісно новою специфічного типу етносоціокультурною системою. Цей специфічний якісний стан і, водночас особливий тип, етносоціокультурної системи відображається змістом понять «маргінальний стан етносоціокультурної системи» та «маргінальна етносоціокультурна система».

Наголосимо, маргінальна соціокультурна система, а отже і етносоціокультурна система якісних вимірів маргінальності, набуває через її незавершену трансформацію. У цьому разі не йдеться про причини часткового перетворення, через яке соціокультурна система набула маргінальних характеристик. Констатується тільки наявність причинно-наслідкового зв'язку певного якісного стану соціокультурної системи із незавершеною її трансформацією. Наголосимо, незавершене перетворення соціокультурної системи приводить її у маргінальний стан, породжує специфічний тип – маргінальну соціокультурну систему.

Маргінальність як стан етносоціокультурної системи можна зобразити графічно (див. рис. 1). Для цього початковий якісний стан системи буде позначено індексом «А», а цільовий – індексом «С». У процесі руху від початкового стану «А» до цільового стану «С», тобто у межах перебігу її трансформування етносоціокультурна система втрачає частину вимірів (структурних характеристик) початкового стану і набуває частини характеристик (вимірів структури) стану цільового. У такий спосіб параметри цих станів (елементи структури) в особливий спосіб поєднуються, інтегруються, а це означає, що етносоціокультурна система входить у специфічний (маргінальний) якісний стан відносно початкового і цільового, що його буде позначено індексом «ас». У межах проміжного якісного стану етносоціокультурна система за своїми вимірами є такою, характеристики якої найадекватніше відображає термін «маргінальність».

Чи, іншими словами, засобом трансформування утворюється якісно нова специфічна етносоціокультурна система, особливість якої своїм змістом відображає дефініція «маргінальна етносоціокультурна система».

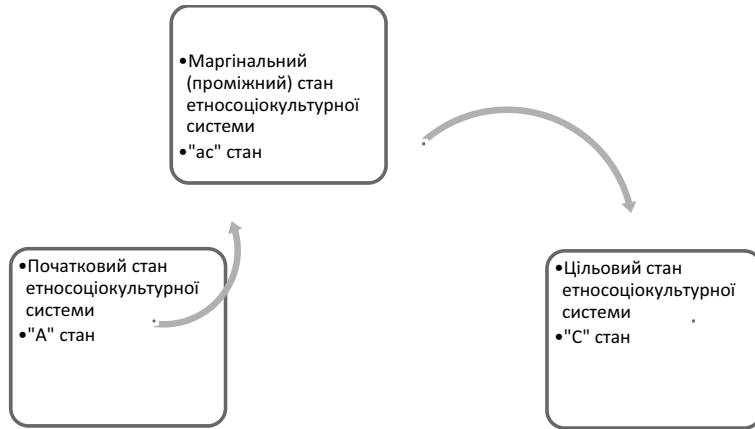

Рис. 1

Точка «ас», що позначає маргінальний стан етносоціокультурної системи, може знаходитися будь-де у просторі між точкою «А» і точкою «С». Етносоціокультурна система, яка у процесі її (трансформування) руху від якісного стану, позначеного точкою «А», до якісного стану, позначеного точкою «С», знаходиться у точці «ас», є маргіальною етносоціокультурною системою. Така система – це якісно нове системне утворення, за сукупністю своїх вимірів відмінне від систем, позначених індексами «А» та «С». Тобто маргіальні соціокультурні, а відтак і етносоціокультурні системи, є специфічним типом систем. Дослідження цього типу систем є одним із актуальних завдань для української соціології.

Як показує аналіз його застосування, евристичний потенціал сформульованого провідним теоретиком Чикагської школи соціології Робертом Е. Парком поняття «маргінальна особа» виявився напрочуд потужним. Зміст дефініції є настільки глибоким, а розвиток її обсягу настільки стрімким, що беззаперечним треба вважати твердження М. Шульги: «...майже все в суспільному житті можна визначити як маргіальність» [3, с. 5]. Підтвердженням цієї його тези можна зокрема вважати і сформульоване в українській соціології (етносоціології) теоретичне визначення явища етносоціокультурної маргіальності¹.

Проте теоретичного обґрунтування можливості існування явища етносоціокультурної маргіальності у контексті його соціологічного дослідження буде недостатньо. Пояснюється такий підхід попередньо окресленою природою соціологічної науки. За визначенням, свої теоретичні конструкції вона обґрунтовує даними емпіричного

¹ Див., наприклад, статтю М. Шульги «Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи».

аналізу. Тобто, перед дослідником постає потреба доведення буття етносоціокультурної маргінальності не тільки у теоретичних побудовах, конструкціях, але й емпірично фіксованих формах. Або, іншими словами, необхідно пояснити як сукупність вимірів «схоплених» змістом категорії «етносоціокультурна маргінальність» виявляється у емпірично фіксованих явищах, характеристики яких відображені змістом понять, позначуваних у соціології як поняття-індикатори.

Вектор пошуку емпіричних індикаторів етносоціокультурної маргінальності визначається природою соціальної реальності, яку П. Сорокін тлумачить як реальність соціокультурну. «Кожен процес значущої людської взаємодії складається із трьох компонентів... Ці компоненти включають у себе: 1) мислячих, діючих і реагуючих людей, які є суб'єктами взаємодії; 2) значення, цінності і норми, завдяки яким індивіди взаємодіють, усвідомлюючи їх і обмінюючись ними; 3) відкриті дії і матеріальні артефакти як рушії або провідники, за допомогою яких об'єктивуються і соціалізуються нематеріальні значення, цінності і норми» [4, с. 193]. В іншому місці він розвиває цю тезу так: «Структура соціокультурної взаємодії... характеризується трьома аспектами невіддільними один від одного: 1) особистість як суб'єкт взаємодії; 2) суспільство як сукупність індивідів, що взаємодіють із його соціокультурними відносинами і процесами і 3) культура як сукупність значень, цінностей і норм, якими володіють особи, що взаємодіють, і сукупність носіїв, що об'єктивують, соціалізують і розкривають ці значення. ... Жоден із членів нерозривної тріади (особистість, суспільство і культура) не може існувати без двох інших. Не існує особистості як соціуму, тобто як носія, творця і користувача значеннями, цінностями і нормами без кореспондуючих культури і суспільства. За їхньої відсутності можуть існувати тільки ізольовані біологічні організми. Аналогічно немає надорганічного суспільства без взаємодіючих особистостей і культури; немає і живої культури без взаємодіючих особистостей і суспільства. Тому жодне із цих явищ не можна досліджувати належно без розгляду інших складових тріади» [6, с. 218–219]. Тобто, соціальну групу (а, отже і етносоціальну) потрібно досліджувати і як певну культуру (значення, цінності і норми), колективно вироблену цією групою.

У межах сформульованого П. Сорокіним підходу, етносоціокультурна система розкривається як система етносоціокультурних значень, норм і ціннісних орієнтацій, колективно вироблених певною (у нашому разі етнічною) спільнотою. Тобто, ця система характеризується деякою специфікою, полягає вона у тому, що система має не універсальні соціальні, а особливі, етносоціальні виміри. **Найважливішими, загальними, визначальними вимірами етнічності соціокультурної системи є мова, культура та етнічна самосвідомість.** Ці виміри відмежовують етнічність від неетнічності, наприклад, професійності, кровної спорідненості, релігійності тощо. Тобто, названа вище сукупність вимірів (мова, культура, етнічна самосвідомість) надає соціальній спільності етнічної своєрідності, специфіки, вирізняє її серед соціальних спільностей як етнічну соціокультурну спільноту. Названі універсальні риси етнічності відмежовують етнічні від неетнічних спільнот.

Вище ми уже наводили традиційне в українській соціології тлумачення індикаторів, згідно з яким як індикатор може виступати або сама характеристика, або її стан, зміна

цього стану та міри цієї зміни. З низки індикаторів, притаманних об'єкту, що вивчається, вибирають той, що є найхарактернішим для відображення досліджуваних аспектів. На підґрунті такої інтерпретації індикаторів тепер потрібно пояснити, які ж емпірично фіксовані соціальні явища виправдано буде віднести до форм об'єктивації етнічної маргінальності. Для цього треба зробити короткий історичний екскурс, який допоможе, по-перше, пояснити актуальний стан етносоціокультурних вимірів українського суспільства, по-друге, віднайти форми виявлення етносоціокультурної маргінальності.

Стосовно реалій українського суспільства, це означає ось що. Починаючи приблизно із середини XVII століття, тобто протягом майже 350 років над українським етносом проводився унікальний в історії експеримент. За своїм змістом він зводився до винищення українства як етносоціокультурної системи. Відбувалося нищення як шляхом фізичного вигублювання носіїв української етнокультурної системи, наприклад, через голодомор, у роки Другої світової війни тощо, так і через нівелювання української етнічної культури, насамперед мови. Ця розвідка не спрямована на вивчення вищекресленого експерименту, її автор тільки констатує сам факт такого експерименту. Наше ж дослідження спрямоване на пізнання результатів і наслідків названого експерименту. Його (експеримент) автор розглядає як процес трансформування української етносоціокультурної системи у москвинську етносоціокультурну систему, тобто як процес асиміляції українства шляхом, по-перше, фізичного винищення носіїв українства і, по-друге, руйнування його етнічної мови, культури, духовності. Важливо зазначити, що у межах пропонованого підходу «москвинізація» пояснюється соціокультурним процесом складнішим за асиміляцію. Асиміляція у такому ракурсі постає як тільки один із аспектів москвинізації. Термін «москвинство» тут використаний як історична самоназва (етнонім) тієї етносоціокультурної системи, у яку потугами носіїв москвинства перетворювалася українська етносоціокультурна система. Тобто йдеться про процес перетворення етнокультурної системи «українство» у етнокультурну систему «москвинство».

На початковій стадії система, що трансформувалася мала, чіткі й однозначні виміри, вони позначаються терміном «українство». Результатом перетворень передбачалося надання цій системі якісно інших характеристик. Їхня цілісна сукупність буде позначена терміном «москвинство». Трансформаційні зусилля не увінчалися успіхом, тобто москвинський соціоінженер не отримав прогнозованого ним результату, етносоціокультурна система «українство» не перемістилася у якісний стан «москвинство». Водночас трансформаційні потуги названого вище соціоінженера мали певні наслідки¹. У структурі української етнічної суперкультури сформувалася специфічна субкультура. Сукупність вимірів цієї субкультури адекватно відображає термін «етномаргінальна субкультура».

Отже, якщо етносоціокультурна система має чітко визначені, сталі характеристики мови, культури, етнічної самосвідомості, то маргінальна етносоціокультурна система

¹ Автор розрізняє поняття «результат» і «наслідок». Результат (трансформації) – це такий стан вимірів системи, якого вона мала б набути відповідно до проекту соціоінженера. Тобто результат – це сукупність прогнозованих соціоінженером характеристик трансформованої ним системи. Наслідок – це такий стан соціокультурної системи, якого вона набула через дії соціоінженера, але сукупності вимірів якого соціоінженер не передбачав.

(етномаргінальна субкультура) матиме характеристики, що частково ідентифікуються із двома різними якісними станами (початковим та цільовим), що їх вона набуває у просторі під час руху від початкового до цільового станів. **Тобто емпіричними індикаторами етносоціокультурної маргінальності є зміни стану вимірів етнічності.** Це означає, що у маргінальній етносоціокультурній системі кожен із найважливіших, визначальних рис етнічності характеризуватиме специфічне змістове наповнення її вимірів. Наприклад, мовні форми наповнюються змістом, що засвідчує поєднання певних вимірів кожної із мов. Мова заповнюється суржилом, наприклад, кальками слів іншої (цільової) мови, невиправданими запозиченнями слів іншомовного походження, неправильними наголосами тощо. Тут мається на увазі, що мова маргінальної етносоціокультурної системи не збагачується через процес культурного ендосмосу, а саме збіднюється шляхом її забруднення мовними зворотами іншомовного походження, що не розширюють інтерпретативний потенціал мови, а навпаки збіднюють, звужують його неприродними запозиченнями.

У сфері культури формою виявлення маргінальності етносоціокультурної системи може бути зокрема ставлення до історичних героїв, подій того етносу, в етносоціокультурній системі якого утворюється етномаргінальна структурна ланка. Це стосовно реалій українського суспільства може бути відношення до таких історичних постатей, як Іван Мазепа, Симон Петлюра, Роман Шухевич. Або ж оцінки діяльності УПА чи армії УНР, битви під станцією Крути тощо. Тобто, у сфері культури етнічна маргінальність виявляється через ціннісні орієнтації маргінальної етнічної субкультури до культурних значень етнічної суперкультури.

Нарешті у сфері самосвідомості мова може йти про таку форму виявлення маргінальності етнічної субкультури, як ідентифікація себе із атрибутивними вимірами етнічної суперкультури. Наприклад, **якщо індивід ідентифікує себе із певною етнічною спільнотою, то цілком виправдано буде очікувати, що він вважатиме рідною мову того етносу, із яким він себе ототожнює. Чи, іншими словами, якщо індивід ідентифікує себе із тією чи тією етнічною спільнотою, то до тих чи інших конкретних звичаїв цієї етнічної спільноти він також відноситиметься як до своїх, близьких йому, однополярних із тим етносоціокультурним середовищем, носієм якого є така людина.**

Якщо ж індивід ідентифікує себе із певним етносом, але водночас рідною визначає мову не того етносу, із яким він себе ідентифікує, а іншого, того, який є для нього чужим, то виправдано буде стверджувати те, що тут має місце неповна, часткова самоідентифікація індивіда із певним етносоціокультурним середовищем. Наприклад, якщо особа, котра називає себе українцем, отже, ідентифікує себе як українця, водночас рідною вважає російську мову, то за своїми етнокультурними вимірами така особа частково збігається з кожною із цих якісно різних етносоціокультурних систем. Насправді така особа знаходиться на межі, на узбіччі двох різних етносоціокультурних середовищ. А це означає, що відносно цих двох різних середовищ така особа займає маргінальне становище. Відповідно, етносоціокультурна система, носієм якої є такий індивід, також кваліфікується як етномаргінальна. Адже одна сукупність характеристик етнічності такої етносоціокультурної системи частково ідентифікується із «початковим», а інша з «цільовим», чи, іншими словами, прогнозованим, очікуваним якісним станом.

Визначені у розвідці індикатори етносоціокультурної маргінальності забезпечать можливість проведення широкомасштабного емпіричного соціологічного дослідження з метою встановлення, по-перше, чіткої і однозначної відповіді на питання щодо чисельності етномаргінальної групи в Україні, по-друге, визначать її просторову локалізацію. По-третє, стануть підґрунтям для розроблення механізму здійснення заходів, спрямованих на усунення тих дисфункцій, які корелюються із наявністю в структурі українського суспільства етномаргінальної соціокультурної спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Рабочая книга социолога / под. общ. ред. и с предисл. Г. В. Осипова. – 3-е изд. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 480 с.
2. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник – довідник / уклад. : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. – К. : «Каравела», Львів : «Новий світ – 2000», 2002. – 480 с.
3. Шульга М. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С. 5–20.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация, Общество / П. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

Стаття надійшла до редколегії 23.07.2015

Прийнята до друку 25.08.2015

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE OPERATIONALIZATION OF ETNOSOCIOCULTURAL MARGINALITY

Ya. M. Balanovskyj

*Pavlo Tychyna Uman' State Pedagogical University,
Sadova Str., 28, Uman', Ukraine, 20300,
balanovskuy@i.ua*

The evolution of the theoretical and methodological approaches to understanding of the essence of the ethnicity and the character of the ethnos structure in contemporary Ukraine are critically analyzed in article. The changes in the number of ethnic and linguistic structures of the population in Ukraine in general and in some specific regions are analyzed in the article. The centuries-old dependence on Moscow oppressor has led Ukrainian ethnos to particular qualitative state that was already noticed by the sociological discourse. One of the forms of this state is ethnomarginal subculture embedded in the structure of Ukrainian ethnic superculture. Ukrainian sociology already has some experience of theoretical reflections on ethnosociocultural marginality. Verification of the theoretical constructs of empirical sociological research will multiply our understanding of the characteristics of this phenomenon and help to develop the effective technologies to address its destructive functions. The study addresses the problem of determining empirically fixed indicators of ethnosociocultural marginality. The substance of spiritual values of the ethnomarginal subculture is determined by its place in the structure of Ukrainian ethnic superculture. The contemporary conditions of interethnic relations are analyzed and the prospects of future researches are pointed out. The author focuses on methodological problems of subject's field.

Keywords: ethnosociocultural marginality, verification, phenomena-indicators.